

AVARLARIN DİLİ SORUNUNA DAİR

JÁNOS HARMATTA*

Çev. HİCRAN AKIN**

IN MEMORIAM
ÁRPÁD HARMATTA
(1946-1968)

Bilimsel araştırmalar Avarların dili sorunuyla tatmin edici bir netice almaksızın son yüzyıl boyunca çok meşgul oldular.¹ En son olarak Gyula Németh, 10 yıllık araştırmalarının neticelerini özetledi.² Németh'in açıklamalarından Avarların diline dair kaynak malzemesinin topu topu birkaç ünvan ve addan meydana geldiği ortaya çıkıyor: *qayan*, *qatun*, *tarqan*, *tudun*, *yuyurus* gibi ünvan adları, *Bayan*, *Qamsavcı*, *Kök*, *Solaq* şahıs adları gibi. Küçük sayıdaki bu ad malzemesinden de *Qamsavcı* ve *Kök*-ün açıklaması şöyle böyle doğrudur. İlk kelimenin anlamı 'şaman elçi' olabilir ve bu ad, bir Avar prensi için pek de öyle açık bir ad değildir. *canizanci* yazı varyantına dayanarak bu adda daha ziyade **Qansancı* anlamını düşünebiliriz ve bu şekil semantik olarak Uygurcadan bilinen *Qanelci* şahıs adını tam olarak karşılamaktadır. Kesin gibi görünen ve semantik olarak uygun olan *Kök* anlamlandırmasından ise vazgeçmemiz gerekmektedir, zira Bizans *Kóχ* yazısı sadece bir gırtlaksı **Qaq* veya **Qoq* şeklinin yazıya geçirilmiş şekli olabilir. Bunların herhangi biri Türkçeden açıkça anlamlandırılabilir.

* Prof. Dr. János Harmatta, Macar Bilimler Akademisi Üyesi. Budapeşte, Eötvös Lóránd Edebiyat Fakültesi, İndo- Avrupa kürsüsü başkanı. "Az avarok nyelvének kerdéséhez" adlı bu makalesi "Antik Tanulmányok" adlı dergide yayımlanmıştır. (Cilt 30, Sayı 1, yıl 1983. s. 71-84).

** Yard. Doç. Dr. Hicran Akın, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Hungaroloji Ana Bilim Dalı öğretim üyesi.

¹ Bkz., mesela: Gyula Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása, Budapest* 1930, s. 103 ve devamı.

² J. Németh, "K voprosy ob Avarah", *Turcologica*, Leningrad 1976, s. 298 ve devamı.

Böylece Avar ünvan adlarının ve şahıs adlarının karşılıkları Türk Dillerinde gösterilebilmesine rağmen başlıca güçlük, bu mütevâzî dil kaynak malzemesiyle ilgili olarak ünvanlarda ve adlarda alıntı imkânını ortadan kaldırmanın çoğu defa zor oluşu ve bundan dolayı da bunlardan kesin neticelerin çıkarılmasının mümkün olmayışdır. O halde, Lajos Ligeti'nin en son olarak Avarların dili hakkında aşağıda yaptığı ihtiyatlı açıklamanın gerekçesi iyi gösterilmiş gibi görünüyor:

“Fakat Pannonia'daki Avarların dili problemi kalıyor. Bizde, Vámbéry'den beri bu dili Türkçe olarak kabul etmektedirler, Pelliot Moğolca sanıyordu. (“J'ai dis à diverses reprises que je considérais les Avars comme des Mongols”: Pelliot, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or 232, not. Avar dilinin Türklüğü hakkında: Gombocz, A pannóniai avarok nyelvéröl: Magyar Nyelv XII, 1916, 97-102; Mikkola, Avarica: Arch. f. Slav, Phil. XLI, 1927; Németh, A honfoglaló magyarság kialakulása. s. 103-5). Avarların antropolojik ve maddî kültür hatıraları alanında ortaya çıkan ikiliği dikkate alarak bu ikiliğin dil alanında da mevcut bulunduğu kolayca kabul edilebilir. Moğolluk şüphesi, Juan Juan'ların (Asya Avarları) ve Eftalitlerin orijinal diliyle ilgili olarak mutlaka mevcuttur. Bu varsayım imkân dahilindedir, fakat bu kavimlerin Pannonia'daki Avarlarla olan münasebeti gibi, sadece varsayımdan ibarettir.

Her ne olursa olsun, Avar dilinin dağılık hatıralarının incelenmesi şimdiye kadar olduğundan daha çok dikkate değerdir. Yurt tutan Macarlar yeni yurttan Avarları buldular mı, eğer buldularsa, onlar hâlâ dillerini (her ikisini?) konuşuyorlar mıydı? Bu meseleler üzerinde István Keniezsza ile 40 yıl gibi uzun bir süre derinlemesine düşündük. Kniezsza, bu sorulara kesin bir evet ile cevap verdi, hatta Batı-Macaristan'daki bir iki küçük nehir adını da dikkatime sundu, kanaatine göre bu adlar Avar adı olabilir. Hatırı sayılır malzeme eksikliğinden dolayı daha ileri gidemedik (ünvan adlarının tanıklığı bilinmeyen dillerin aydınlatılmasına kâfi değildir). Son zamanlarda arkeologlarımız Avar devri maddî hatıralarında oyma yazısı tarzında işaretler buldular. Bu malzeme şimdilik küçük ve dilsizdir. Bir gün gelir konuşur mu? ³.

³ Lajos Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttünk van*, I, Budapest 1977, s. 307 ve devamı.

II

Gerçekten de Gyula László, Milli Müze'nin henüz neşredilmeyen bir Avar iğneliğinde oyma yazılı bir kitabe olduğuna daha 1941 yılında dikkat çekmişti.⁴ István Erdélyi'nin, Nándor Fettich tarafından 1934'te kazısı yapılan Jánoshíd'deki Avar devri mezarlığının yayınlanmasına kadar 20 yılın geçmesi gerekti. Bu mezarlığın 228. mezarından üzerinde oyma yazısı kitabe bulunan bir iğnelik çıkmıştır.⁵ Erdélyi, kitabenin okunuşunu da yapmış ve kısmen Nagyszentmiklós hazinesinin oyma yazılı kitabelerinin alfabetiyle, kısmen Orhon ve Yenisey oyma yazısının alfabetiyle, kısmen de Sekel oyma yazısına dayanarak tesbit edilebilir görünen 4 harfi aşağıdaki şekilde aynileştirdi: *b/a, s, i/i, z.*⁶

On yıl sonra István Vásáry bu kitabeyi, Avar devri oyma yazısı işaretleriyle yapılmış eşyalar hakkında hazırladığı kataloğa aldı.⁷ Nitekim Vásáry sadece 4 harfi tesbit edilebilir olarak düşündü ve bunları yine çeşitli oyma yazılı alfabeleri kullanarak aşağıdaki şekilde aynileştirdi: *z, i/i/?/t,¹n/¹s,¹d/¹b/e.*⁸ Erdélyi ve Vásáry'nin fonetik okuyuşlarındaki büyük fark sadece görünüştedir. Nitekim Vásáry, aynileştirmesine soldan başlarken ve bazı harflerin tesbitinde pek çok ihtimali göz önüne alırken Erdélyi, harfleri sağdan sola okumuştur. Her ikisi, görüş açısına bağlı olarak, 4 işaret önünde bulunan veya arkalarından gelen oymaları Gy. László'nun izinden⁹ insan şeklinde damga olarak görme konusunda fikir birliğine varmışlardır.

Jánoshíd'deki Avar oyma yazılı kitabenin okunuşuna dair yapılan teşebbüslerin sonuçlarını inceleyerek aşağıdaki hususları tesbit

⁴ Gyula László, "Adatok az avarság néprajzához", *AÉS.* III. 2 (1941) p. 186, Buluntu numarasını da neşrediyor: Magyar Nemzeti Múzeum, Szkita és népvándorláskori leltár 11/1934.

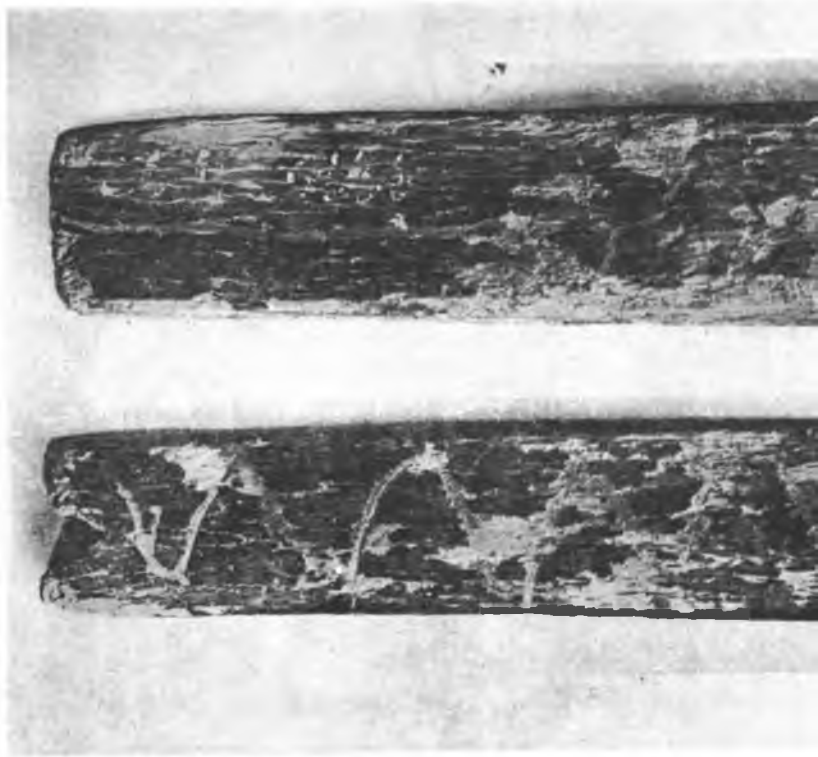
⁵ I. Erdélyi, "Új magyarországi rovásfelirat", *Archaeológiai Értesítő*, 88, yıl : 1961, s. 279 ve devamı.

⁶ I. Erdélyi, *a.g.e.*, s. 279-280.

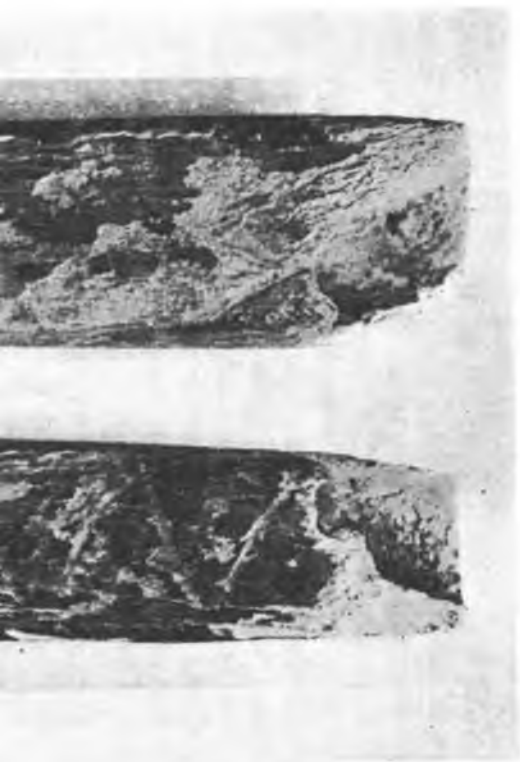
⁷ I. Vásáry, "Runiform Signs on Objects of the Avar Period" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25 (1972), s. 337 ve devamı. Vásáry buluntu numarasını doğrulamaktadır: 11/1934. 22.

⁸ I. Vásáry, *a.g.e.*, s. 338.

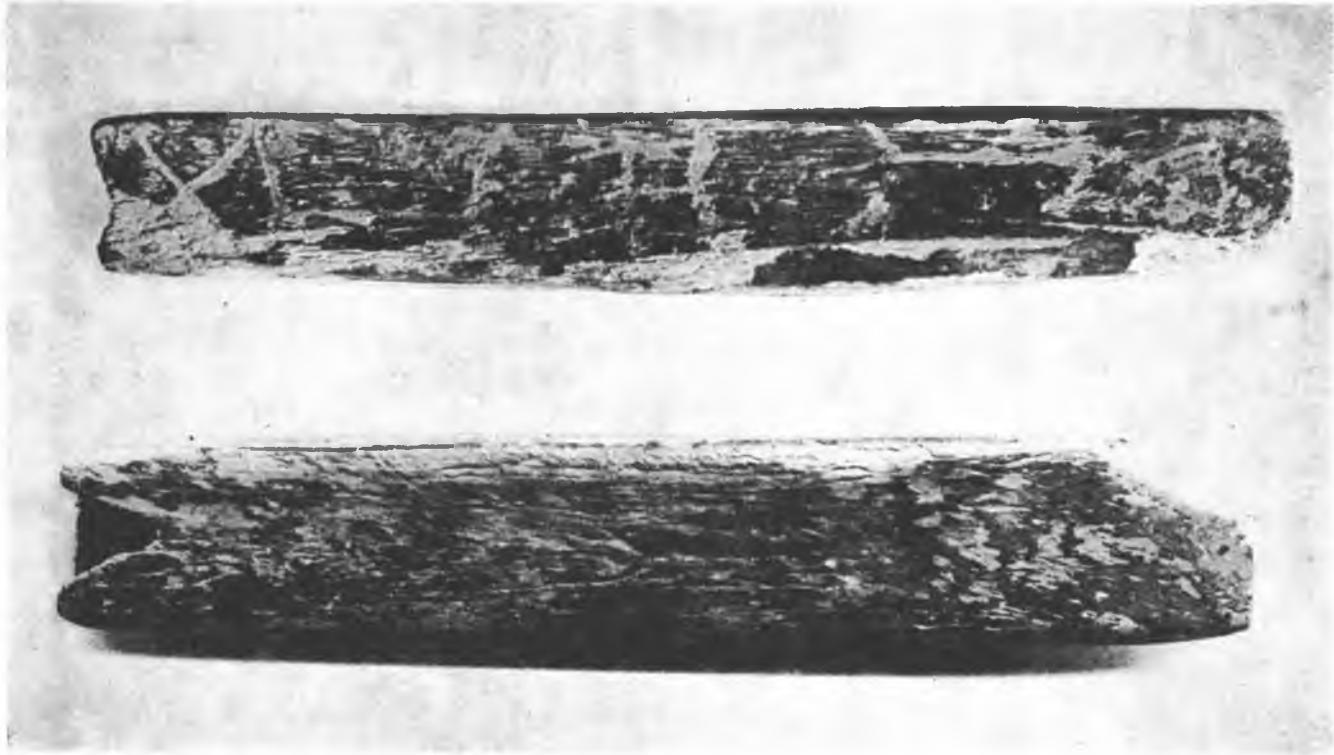
⁹ Gy. László, "Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars", *Ancient Hungarian*, 34, Budapest 1955, s. 161, 46. resim a-b ve a, b, c, d.

1. Resim. Jánoshíd iğneliği. 1. (alt) ve 4.

(üst) yüzü.

2. Resim. Jánoshíd iğneliği. 2. (alt) ve 3. (üst) yüzü. 2. yüzün kitabesi yukarıdan aşağı doğru yer almaktadır.

edebiliriz: 1. Kitabenin istifademize sunulan ve yayımlanan resimleri aşırı derecede küçük ölçüdedir, silinmiştir, böylece incelemeye elverişli bir durum arzetmemektedirler. 2. Yayımlanan çizimleri (otografileri) yanlış ve yanıltıcıdır, kopya edilerek hazırlanmamıştır, böylece de fotoğrafların incelenmesine yardım etmemektedirler. 3. Kitabenin gerçek durumunu tesbit etmek mümkün olmamıştır. Erdélyi'de kitabenin fotoğrafı doğru bulunurken, Vásáry kitabeyi aşağı doğru yayımlıyor, lâkin fotoğraftan hazırlanan çizgi yine aşağı doğru yer alıyor. 4. Kitabenin hangi oyma yazısı alfabetiyle yazıldığını tesbit etmek mümkün olmamıştır. Vásáry ve Erdélyi bütün oyma yazı alfabelerle harfleri karşılaştırdı ve birini birisiyle, diğerini diğeriyle açıklamaya çalıştı. Bu karşılaştırma, şüphesiz yöntem olarak yersiz bir usuldü.

III

Yukarıda sıraladığım gözlemleri dikkate alarak Macar Millî Müzesi Arkeoloji Bölümü'nden, Jánoshíd iğneliği harflerinin yüksekliği en az 2 cm. olan fotoğraflarını istedim.¹⁰ Yeni fotoğraflar sadece daha önceden farkedilen kitabe harflerinin aynılığını mümkün hâle getirmekle kalmadılar, bu fotoğrafların yardımıyla daha önceki küçük, silinmiş fotoğraflara, yani röprodüksiyonlara dayanarak varılması mümkün olmayan sayısız gözleme ulaşmak mümkün oldu.

İğneliğin 4 tarafı arasından birini (1. taraf) eğri büğrü oyulmuş bir hat süslemektedir. Bunun karşısına düşen tarafta ise artık gözlenebilen bir kitabe yer almaktadır (3. taraf). Bu iki tarafın oymaları eğri büğrü hat ve oyma yazılı kitabe, kaba, çarpık, yanlış hatlarıyla öylesine yakındırlar ki, mutlaka aynı elden çıkmış ve aynı zamanda hazırlanmışlardır.

3. Resim. Jánoshíd iğneliğinin 3. yüzüne oyulan kitabenin kopya edilerek hazırlanan çizimi.

¹⁰ Mükemmel fotoğraflar için şükranlarımı burada da ifade etmek istiyorum.

3. tarafında görülen kitabenin fonetik okunuşunu, kaba, yanlış oymadan başka, kemiğin yüzünün pek çok yerde kırılmış olması zorlaştırmaktadır ve böylece de bir yandan bazı harf kısımları yok olmuş, öte yandan kırılmalar harf kısımlarının takibini de ortadan kaldırmıştır. Bu güçlüklerle rağmen kitabenin fonetik okunuşu yüksek derecede emniyetle tesbit edilebilir. Fonetik okunuşu, kopye ederek hazırladığım çizimde yansıttım. Kitabe 9 harfi ihtiva ediyor, bunlardan 7'si harf, 2'si kelime ayıran işarettir. İğnelik düşey olarak asıldığından kitabeyi sağdan sola yazdılar, böylece harfleri yukarıdan aşağı doğru okumak mümkün olabildi. Kitabenin fonetik okunuşu aşağıdadır:

qi-°z-°η: kü-²g: ²y-²d

Kitabenin her harfinin karşılığı Orhon-Yenisey oyma yazısında ve bunun da Yenisey varyantında bulunabilir. İki durumda da Türkçe el yazılı şekiller arasında karşılıklarını buluyoruz, bu durum açıkça sadece işlek hâle gelişmiş işaretidir. O halde, kitabe şüphe götürmeyen bir şekilde Nagyszentmiklós hazinesinin alfabetesiyle değil, Türk oyma yazısıyla yazılmıştır. Arkadaki ilâve tablo, oyma yazısı işaretlerinin mukayeseli araştırmasına imkân sağlıyor.

İlk harf *qi*-dir ve bunun yayvan üçgeni hatırlatan şekli el yazısı oyma yazısının alfabetesindeki *qi* ile birleşmektedir. Üçgenin alt tarafının oyuluşu sırasında, kitabenin hazırlayıcısı üçgenin üst tarafını aşmıştır ve böylece bu lüzumsuz hat, 1. ve 2. harfi birbirine bağlar gibi görünmektedir. İkinci harf, °z-dir ve bunun karşılığını Yenisey kitabelerinde buluyoruz. Bombeli üst kısmı, *qi*-nin devam eden hattı üstünde iyi seçilmektedir. Kitabeyi oyan kişi, alt kısmına köşeli bir şekil vardı, böylece harfin şekli 2 sayısını andırmaktadır ve bunun ortası civarında yatay bir hat kesmektedir. Üçüncü harf η-dir ve bunun karşılığını yine el yazmalarında buluyoruz. Orta, yatay hattının oyulması sırasında bıçak veya oyucu alet düşey, yay şeklindeki kanna yine fazla gitmiş ve °z-ye gelmiştir. Böylece ilk üç harf sanki birbirine bağlanmış gibi durmaktadır ve Gyula László'da insan şeklinli damga etkisini şüphesiz bu yaratmıştır.

4. harf ayakta duran, alttan açık bir dikdörtgene benziyor ve bunu yatay bir hat ikiye ayırıyor. Eğer harfin sağ tarafındaki düşey sapını büyüteçle inceleyecek olursak, o zaman bu sapın yatay hattı üstünde koptuğunu, yani dikdörtgenin burada açıldığını gözleye-

biliriz (oyma kırıktan iyice ayırdedilebilmektedir). Böylece bu harf Orhon yazıtlarının *kö/kü/ök/ük* ses değerli işaretiyle tamamen birleşmektedir. 5. harf sağ tarafa yay gibi bükülen düşey bir hattan oluşmaktadır ve bunun alt üçte birinden sola doğru ve aşağı doğru bir hat çıkmaktadır. Bu, Yenisey yazıtlarındaki ²*g*-nin tipik şeklidir. 3., 4. ve 5. 6. harf arasında, orta yükseklikte yer alan düşey kısa bir hat şeklindeki kelime ayıran işaretleri gözleyebiliriz. 6. harfin sağa bakan yuvarlak şekilli bir başı ve düşey bir sapı vardır. Bu Yenisey kitabelerindeki ²*y* harfidir. Orhon kitabelerinde ise, işaretin yuvarlak şekilli başı sola bakmaktadır. Nihayet 7. işaret *x* şekilli, sol alt sapı kırılmış, sağ alt sapının oyması ise, kemik yüzünün yaralanmasına rağmen yine de iyi çıkarılabiliyor, böylece bu harfin şekli konusunda hiç bir şüpheye yer yoktur. Bu, Orhon-Yenisey oyma yazısının ²*d* işaretidir.

qī-°z-°η : *kü-²g* : ²*y-²d* fonetik okunuşunu aşağıdaki şekilde anlamlandırabiliriz:

qīzīη kügi yedi “dikiş kızın şanıdır”

qīzīη şekli, *qīz* ‘kız’ kelimesinin iyelik hâlidir, *kügi*, *küg* ‘şöhret, ün, şan’ iyelik üçüncü tekil şahıs çekim ekiyle yapılmış şeklidir. *qīzīη kügi* kelime bağı eski Türkçe teşkilinin alışılmış tipini temsil ediyor. ¹¹ *yedi* kelimesi *ed* ‘dikmek’ fiilinin *-i* isim son ekiyle yapılmış halidir. ¹²

IV

3. yüzün oyma yazılı kitabesinin alt kısmına bağlanan 2. yüzde Gyula László, insan şeklinde bir oyma gözlemiştir. Bunun oyuluğu oldukça kötü, ilkeldir, fakat 1. ve 3. yüzün süslemesinden, daha doğrusu oyma kitabesinden başka karakterdedir. Oyma karakteri daha ziyade 4. yüzde görülen oymaları andırıyor. 1. ve 3. yüzün oymalarını aynı elin hazırlamış olması muhtemeldir, hatta 2. ve 4. yüzün oymalarının da aynı elden çıktığı dahi hesaba katabiliriz. Yani iğnelikte görülen işaretler hiç olmazsa iki değişik şahıs tarafından yapılmıştır.

2. yüzde ise insan şeklinin ayağı ve iğneliğin ucu arasında zerafetle oyulmuş, harf şekillerini tam olarak yansıtan, fakat kuvvetle eskimiş ve böylece güçlkle seçilebilen oyma işaretler de gözlenebilmek-

¹¹ A. von Gabain, *Alltürkische Grammatik*, 2, Leipzig 1950, s. 105, 405.

¹² A.von Gabain, *a.g.e.*, s. 70, 106.

tedir. Bunların ölçüsü, 3. yüzde okunabilen oyma işaretlerinininkinden esaslı bir şekilde küçüktür. Burada toplam 8 oyma işareti seçilebilir. Sağdan sola ilerleyerek yine üçgen şeklinde bir işaret, yani *qī* bulunmaktadır, bunun düşey sağ yandaki sapı ise, iğneliğin duvarının eskimesi neticesinde yok olmuştur. 2. işaret açıkça ¹*b*/¹*w* şeklinde okunabilir. Düşey sapı ve sola bakan alt boğumu iyice seçilebilmektedir. 3. işaret *v* şeklindedir, sol sapı iyi görünmekte, sağ sapı ise silinmiştir. Bu, Yenisey kitabelerindeki ¹l işaretidir. 2. yüz üst kenarında 4. harfin ilk önce başı seçilebiliyor. Bu ters dönmüş ikili *w*-yi andırıyor ve bunun ortasından aşağı doğru düşey bir sap açılmaktadır ve bu, görülmekten ziyade, sadece tahmin edilebiliyor. Başa dayanarak ise işaret, Yenisey kitabelerinin ²γ harfiyle emniyetle aynılaştırılabilir. Bundan sonra düşey harf sapının izleri çıkarılabilir ve bunlar aşağıdan sanki sola bakan bir yuvarlakta bitiyorlarmış gibidirler. Böylece harf daha ziyade ¹*b*/¹*w* harfi olarak anlamlandırılabilir. Ondan sonra aynı yükseklikte, ilk ¹*b*-den sonra, *v* şeklinde bir işaret daha görülüyor ve bu işaret de ¹l olabilir. Bundan sonra yan yüzün üst kenarında bir harfin *v* şeklindeki başı seçilebilmekte ve bunu da düşey bir hat ikiye ayırmaktadır. Düşey alt sapı kuvvetle kırılmıştır. Bu, Orhon-Yenisey oyma yazısının *ič*/*ij* harfidir. *ič*-den sonra, eşkenar dörtgen şeklinde bir harfin kalıntıları daha gözlenmektedir ve bunun uzatılmış kenarları birbirini kesmektedir. Bu, Yenisey kitabelerindeki *e* harfidir.

4. Resim. Jánoshíd iğneliğinin 2. yüzünde oyulu bulunan kitabenin kopye edilerek hazırlanan çizimi.

O halde bütün kitabenin fonetik okunuşu aşağıdaki şekildedir:

iq/qī ¹b ¹l ¹γ ¹b ¹l ič e

Bu fonetik okunuşu aşağıdaki şekilde anlamlandırabiliriz:

qīblīγ bol iče

Bu metinde *qīb*/*lī*γ şekli, *qīb* 'mutluluk, talih (şans)' kelimesinden yapılmış sıfattır, Uygurcada *qutluγ qīvlī*γ kelime bağında görülür,

o halde anlamı 'mutlu, talihli' demektir. İkinci kelime *bol*-'olmak' fiilinin emir ikinci tekil şahıs şeklidir: "ol". Üçüncü kelimeyi Kaşgarlı'da zikredilen *eċā* 'abla' kelimesiyle aynılaştırabiliriz. O halde kitabenin anlamı aşağıdaki şekilde çıkmaktadır: "Mutlu ol, abla(m)". "Bu metnin tam bir paralelini bir gümüş kap yazıtında buluyoruz: *atlıy bol Sepinlig* "meşhur ol Sepinlig!".¹³

Bu yazıtın aşınması, harflerinin küçük ölçüsü, zarif yapısı ve kitabenin muhtevası, iğneliğin en ilk yazıtının bu olduğunu ve bunu genç oğlan kardeşin yaşça büyük kız kardeşine belki de nikâhu vesilesiyle hediye etmiş olabileceğini muhtemel hâle getiriyor.

V

2. yüzde yazıtın karşı yönünde daha önceden gözlenmiş olan insan şekli yer alıyor ve bunun durumuyla da, 4. yüzde oyulmuş kitabe birleşiyor, eğer insan şeklinin bulunduğu yüzü doğru tutarsak ve iğneliği etrafında çevirirsek, o zaman bu kitabe yukarıdan aşağı doğru okunabilir. İnsan şekli ve 4. yüzde okunabilen yazıtın aynı şekilde yerleştirilişi birbiriyle bağlantısını ve aynı zamanda oyulduklarını göstermektedir.

Mükemmel fotoğraf, insan şeklinin bundan başka daha sayısız ayrıntısını gözlememize imkân sağlıyor. Başu bir küçük ve bir büyük oval bir yuvarlak hattın çevrelediği ilk olarak dikkati çekmektedir. Bunlar arasından içte tasvir edilen şekil saçu olabilir, dıştaki daha büyük oval yuvarlak ise, ancak azizlerin başları etrafına çizilen ışık olarak anlamlandırılabilir. Böylece insan şekli mutlaka damga değil, bir azizin ilkel tasviridir. Şeklin hatla işaret edilen omuzundan iki düşey, boyu eninden uzun, başın ortasından belin ortasına kadar ulaşan ve aşağıda kanat ucunda biten ve ancak kanat olarak anlamlandırılabilir vücut kısmının başladığı da gözlenebilir. Böylece, ilkel olarak tasvir edilen bu şekil, açıkça kanatlı bir melek, daha doğrusu baş meleklerden (Cebrail, Mikâil gibi) olabilir. Şekli çeşitli ölçüde ve kuvvetteki oymalarla tasvir ettiler. En derinleri vücudu ve başu işaret eden hatlardır.

¹³ J. Németh, "The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform scripts of Eastern Europe", *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21 (1971), s. 6.

5. Resim. Jánoshtd iğneliğinin 2. yüzünde oyulu bulunan şeklin kopye edilerek hazırlanan çizimi.

Şimdi 4. yüzün kitabesine bakalım, yukarıda gördüğümüz gibi bu kitabe, melek tasviriyle her hangi bir şekilde bağlantılıdır. En açık şekilde, yan safihasının ortasında oyulan harfler görülmektedir, bunlar yan safihasının eksenine oranla eğik bir şekilde yer almaktadırlar, bunların önünde (yani sağda) yer alan harfler ise, yüz safihasının orta hattını takip etmektedirler. Bu da oymanın aceleyle yapıldığını ve ilkeliğini gösteriyor. Ortada, üçgen şeklinde iki harf görülebiliyoruz, bunları *iq/qi* *iq/qi* harfleri olarak anlamlandırabiliriz. Bunların önünde (yani sağda) 33 şeklinde bir işaret gözlenmektedir ve bu işaretin ¹d olduğuna karar verebiliriz. Bunun sağında düşey, yay gibi sağa bükülmüş bir harf şekli çıkarılabilir ve bunun üst üçde birinden sola doğru bir hat çıkıyor, böylece açık bir şekilde η-yi okuyabiliyoruz. Bundan başka, gerçi sadece sola bükülen alt sapı ve 4 hattan oluşan başı görünmesine rağmen, yine de el yazılarının bir ²r varyantıyla aynılaştırılabilen bir harf şekli gözleyebiliyoruz. Bu harfin sağında kemik yüzü silinmiştir, fakat en azından daha iki harf için yer vardı ve sanki kırığın kenarında yay gibi bükülen bir harf kanadının kalıntısı hâlâ gözlenebiliyor. Durumunu göz önüne alırsak bu, °η-nin veya ¹η-nin kalıntısı olabilir.

İki *iq/qi* harfinden sola ve eğik eksenleri yönünde *v* şeklinde bir harf görülebilir =¹l. Bundan sonra (yani solda) eğri büğrü düşey bir hattı andıran ve 4 hattan oluşan bir harf çıkarılabilir. Bu, °nc harfinin bir varyantı olabilir. Az çok açık şekilde çıkarılabilen harfler

buraya kadar sürmektedir. Fotoğrafi büyüteçle inceleyerek ise, bunlardan sonra öncekilerden çok daha zayıf oyulmuş bir kaç harfin daha bulunduğu izlenimine sahip olabiliriz. Burada, harflerin prova niteliğinde ön bir oyuluşuyla uğraşmamız gerekeceği ve bu harfleri daha sonra nihai olarak oymadıkları muhtemeldir. Bu kısımda toplam 7 harf tahmin edilebilir ve aralarından üçü (1., 2., ve 6.) büyüteçle oldukça iyi çıkarılabilmektedir. °nĉ-den sonra iki 2b ve ondan sonra bir 2g görülebiliyor, bundan sonra belki 2t ve 2g olarak anlamlandırılabilir silinmiş harf izleri bulunuyor. Bunlardan

6. Resim. Jánoshíd iğneliğinin 4. yüzünde uyulmuş bulunan kitabenin kopye edilerek hazırlanan çizimi.

sonra oldukça açık olarak çıkarılabilen bir η bulunmaktadır. Nihayet ters bir z şeklindeki harf görülebiliyor, bu harf Yenisey kitabelerindeki a işaretidir. Böylece kitabenin tam fonetik okunuşu aşağıdaki gibidir:

]1η/°η 1r °η 1d qī qī 1°nĉ 2b 2b 2g 2t 2g °η a

1d-den önceki °η açık bir şekilde damaksız ünlü serisinden bir kelimenin iyelik halini gösteriyor, ilk tereddütlü harfi ancak η olarak anlamlandırabiliriz. Böylece bütün fonetik okunuşu aşağıdaki şekilde açıklayabiliriz:

]ηrīη īduqī qīl inĉ eb bögtāg aηa

īduqī şekli īduq ‘kutsal, gökten gönderilmiş’ kelimesinin 3. tekil şahıs iyelik ekiyle yapılmış şeklidir. 2. yüzde tasvir edilen melek, içinde Bizans’a ait *angelos* veya *archiangelos* kelimesinin Avar yansıma sözcüğünü görmemizi kendiliğinden sağlıyor. Böylece önünde bulunan kalıntı kelimeyi açık bir şekilde [tā]ηrīη-e, tāηri ‘gök, tanrı’ kelimesinin iyelik haline tamamlamamız gerekiyor. qīl ise, qīl- ‘yapmak, kılmak vb. ‘füilinin emir 2. tekil şahıs şeklidir. Mütعاkip kelime inĉ ‘huzur, barış; huzurlu, barışlı’, ondan sonra okunabilen eb kelimesindeki

'ev, keçe çadır, daire, ikâmet yeri', *qıl* fiil sujesi casus indefinitus şeklinde bulunmaktadır. *bögtäg* kelimesinin anlamı 'ahiret mutluluğu, mâfîret' yine *qıl* fiil şeklinin sujesidir ve yine casus indefinitus şeklinde bulunmaktadır. Nihayet *aņa, ol* şahıs zamiri 3. tekil şahıs dativusudur. O halde kitabeyi aşağıdaki şekilde çevirebiliriz:

"Tanrı meleği, huzurlu mekân ve mâfîret kıl ona"

inĉ qıl ve *bögtäg qıl* kelime bağlantılarının Uygurcada da gösterilebilir oluşu dikkate değerdir: Mes.: *inĉ äsän qılsun meni* "huzurlu ve sağlıklı kılsın beni" veya *buyan bögtäg qılur biz* "merhamet ve mâfîret kılar bize".¹⁴ Bu durum, kitabenin formül şeklinde, aynı karakterde deyimler ihtiva ettiğini gösteriyor. Bu kitabenin Hristiyan özelliğine sahip olduğu şüphesizdir ve Hristiyanlığın VII.-VIII. yüzyılda Avarlar arasında artık yayılmaya başladığına tanıklık etmektedir.

VI

Üç kitabe, iğneliğin tarihi bakımından tanınmasına ana hatlarında imkân sağlamaktadır. İğneliği uzun süre, muhtemelen pek çok on yıl boyunca kullandıklarına ve hiç olmazsa iki, belki üç sahibinin bulunduğu da mutlak gözüyle bakabiliriz. İlk sahibi, iğneliği oğlan kardeşinin hazırladığı kız olmalıdır, *qıblıy bol iĉe* "mutlu ol abla(m)" kitabesini yazmış ve belki ablasına evliliği münasebetiyle hediye etmiştir. İğneliği ilk sahibi uzun süre kullanmış olmalıdır, yüzü ve üzerine kazılan kitabe de kuvvetle eskimiştir. İğneliği ondan sonra muhtemelen ilk sahibinin bir akrabası, yakını miras olarak, belki de ondan hediye olarak almış olmalıdır. Bu sırada üzerine *qızın kügi yedi* "kızın şanı dikiştir" kitabesini oymuş olmalıdırlar. Müteakiben yeniden uzun bir kullanma dönemi gelmiş ve bu esnada iğneliğin uçları çok kuvvetle aşınmıştır. Çok kullanılmış bir parça olarak ondan sonra ailenin bir kadın üyesinin ölümü sırasında, ki bu ikinci sahip olmalıdır, belki de başkası, ölen kişinin öbür dünyada yeni bir iğnelik olarak kullanmaya devam edebilmesi için mezara koymuştur.¹⁵ Bu sırada artık ailede belirli bir ölçüde Hristiyan dininin düşünce dünyası bilinmiş olmalıdır ve Hristiyan bir Avar, baş meleğin (Mikâil veya Cebrail) ilkel bir tasvirini ve [*ta*]rıñ *ıduqı*

¹⁴ *Drevneturkskiy Slovar*, Leningrad 1969, s. 210'da *inĉ* maddesinde ve *buyan* maddesinde.

¹⁵ Bu tasavvurlar hakkında; Gy. László, *A honfoglaló magyar nép élete*, Budapest 1944, s. 466 ve devamı, s. 470 ve devamı.

qil inč eb bögtäg aña “Tanrı (veya Gök) meleği, huzur yeri ve mâfîret kıl ona” kitabesini oymuş olmalıdır.

VII

Jánoshíd iğneliğinin oyma yazılı kitabeleri önemli pek çok netice çıkarmaya imkân sağlamaktadır. İlk olarak üç kitabenin dilinin Moğolca değil, Türkçe olduğu şüphesizdir ve böylece hiç olmazsa Avarların bir kısmının, daha doğrusu hatırı sayılır bir kısmının Türk dilli olduğunu ispat etmektedir. Bilindiği gibi, Avarların etnik topluluğu oldukça karışıktı. Avar yurt işğâli sırasında ve erken Avar çağında (yaklaşık 570-630) burada bulunan Cermen ve İrani etnik unsurlar yanında, asıl Avarları ve belki kendileri dahi etnik ve dil bakımından birlik halinde olmayan Kutrigurları ayırt etmemiz gerekir. Araştırmalar, Orta-Avar devrinde (yaklaşık 630-680) yeni etnik unsurların göçünü hesaba katmaktadır. Nihayet geç Avar devrinde (yaklaşık 680’den itibaren) genellikle kabul edilen varsayıma göre, doğudan yeni bir göç vuku bulmuştur, iki etnik birlikten meydana gelen “grifon-sarmaşıklı bitki bezekli” halk bu sırada ortaya çıkmıştır.¹⁶ Erdélyi, Jánoshíd iğneliğini VII.-VIII. yüzyıla tarihlemiştir,¹⁷ yani iğneliği pek çok çağı kapsayan mezarlığın içinde, muhtemelen daha ziyade geç Avar devrinden gelme kabul etmiştir. Bu durumda, iğneliğin oyma yazılı kitabeleri tabiatıyla yurt işğâl eden Avarların değil, geç “grifon-sarmaşık bezekli” halkın dilini yansıtıyor.

Jánodhíd iğneliğinin kitabelerinin “kelime hazinesi” ve dil yapı unsurları aşağıdadır:

¹⁶ Bu teori üzerinde Gy. László çalışmıştır; *Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, s. 179 ve devamı. Bak daha I. Kovrig, “Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán”, *Ancient Hungarian*, 40, Budapest 1963, s. 224 ve devamı, özellikle 230 ve devamı. Yeni araştırmaları eleştirmeli olarak; I. Bóna bir araya toplanmıştır: *Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945-1969)*, “*Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae*, 23, yıl: 1971, s. 283 ve devamı.

¹⁷ Erdélyi, *a.g.e.*, s. 279. Bakınız daha Erdélyi, *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*, Budapest 1982, s. 182. Ricam üzerine István Erdélyi, iğneliğin kesin çağının tesbiti imkânını araştırdı. Değerli açıklamasına göre, 228. mezarın bulunduğu mezarlık kısmının haritası günümüze kalmamıştır, böylece sadece mezarın mezarlığın merkezinde değil, daha ziyade kenarına doğru yerleşmiş olabileceği tesbit edilebiliyor. Bu durum ise, mutlaka daha ziyade 8. yüzyıla tarihlenebileceğini gösteriyor.

bol- 'olmak': *bol* 'ol!
bögtäg 'ahiret mutluluğu, mâfiret'
eb 'ev, mekân, ikâmet yeri'
iče 'yaşça büyük kız kardeş'
ıduq 'kutsal, melek': *ıduqı* 'meleği'
inč 'huzur, sükûnet; huzurlu'
küg 'şöhret, şan': *kügi* 'şöhreti'
ol 'o': *aņa* 'ona'
qıl- 'yapmak, kılmak, sağlamak': *qıl* 'kıl!'
qıb 'talih, mutluluk': *qıblıy* 'talihli, mutlu'
qız 'kız': *qızın* 'kızın'
[t]änri 'gök, tanrı': *[t]änriñ* 'tanrının'
yed- 'dikmek': *yedi* 'dikiş'

İsim Çekimi:

Nominativus: *yedi* 'dikiş' (isim yüklem), *iče* 'abla'
 indefinitus : *inč* 'huzur', *bögtäg* 'mâfiret' (her ikisi accusativus
 fonksiyonundadır)
 genitivus: *qızın* (*qız* 'kız'), *[t]änriñ* (*[t]änri* 'gök, tanrı')
 dativus: *aņa* (*ol* 'o')
 nominativus iyelik ekiyle: *ıduqı* 'meleği', *kügi* 'şanı'

isim soneki:

-i: *yed-i* 'dikiş' (*yed*-'dikmek')
 -lıy: *qıb-lıy* 'mutlu, talihli' (*qıb* 'talih, mutluluk')

isim yapıları:

iyelik teşkili *qızın kügi* 'kızın şanı'
[t]änriñ ıduqı 'göğün meleği'
 yüklemli söz dizimi: *inč eb* 'huzur yeri'

Fiil yapıları:

qıl inč eb bögtäg aņa "huzur yeri (ve) mâfiret kıl ona!"

Cümle yapıları:

nominal cümlecik anlatımı: *qızın kügi yedi* "kızın şanı dikiştir"
 emir cümlesi: *qıblıy bol* "talihli ol!"
qıl inč eb bögtäg aņa "huzur yeri ve mâfiret kıl ona!"

VIII

Bu mütevazî, fakat gerçekte yine de çok yönlü aydınlatmaya yarayan dil malzemesi şüphesiz, ses durumu ve yapısı Uygurcaya ve Orhon-Yenisey kitabelerinin diline yakın olan eski bir Türk dilinin hatırasıdır. Genetivus -îŋ/-iŋ eki (Uygur el yazmalarının -niŋ/-niŋ genetivusunun karşısında), Jánoshíd iğneliğinin kitabelerini daha ziyade Orhon-Yenisey oyma yazılı kitabelerin diline bağlamaktadır. Buna dayanarak, geç Avar halkının Altay bölgesinden gelen z'li bir Türk dili konuştuğu sonucunu çıkarabiliriz.

Böylece Jánoshíd iğneliğinin kitabeleri, "grifon-sarmaşık bezekli" geç Avarların menşesine dair yeniden popüler hale gelen iki yeni teorinin karşısında bulunuyor veya en azından onları desteklemiyorlar. Teorinin birine göre, "grifon-sarmaşık bezekli" geç Avarlar, Kobratos'un dördüncü oğlu Kuber'in Bulgarlarıydılar ve bu Bulgarlar Pannonia'ya göç etmişler ve orada Avarların hâkimiyeti altında yaşamışlardı.¹⁸ Bu durum da geç Avar kitabelerinin Bulgar, yani

¹⁸ Szádeczky-Kardoss S, "Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avarokori régészeti leletanyag, *Antik Tanulmányok*, 15, (1968) s. 84 ve devamı. Bu teori ile ilgili olarak ilmî literatürümüzde pek çok yanlış anlama gözlenebilir. Bóna, (*a.g.e.*, s. 287 ve "Avar lovassir Iváncsáról", *Archaeológiai Értesítő*, 97, [1970], s. 259.) Kobratos'un oğullarından biri olan Kuber'in büyük Bulgaristan'ın yıkılmasından sonra Pannonia'ya çekildiği ve orada Avar Kağanı'nın valisi olduğu ihtimalini Szádeczky-Kardoss'a mâletmektedir. Oysa Szádeczky-Kardoss'un kendisi (*a.g.e.*, s. 85-86) bunun V. Beşevliev'in araştırmalarının sonucu (*Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963, s. 103-111. Bak daha V. Beşevliev, *Die protobulgarischen Periode der Bulgarischen Geschichte*, Amsterdam 1980, s. 159 ve devamı, bunun tanıtmasını Károly Czeglédy'nin lutfuna borçluyum) olduğunu vurgulamaktadır. Szádeczky-Kardoss bizzat (*a.g.e.*, s. 86, bakınız daha Szádeczky-Kardoss, *A keltős honfoglalás kérdése*, Szeged 1971, s. 3 ve devamı, s. 12 ve devamı) Avar Kağanlığı sahasına Kuber'in göçünü, "grifon-sarmaşık bezekli" geç Avarlarla münasebete getiriyor, aynı zamanda Bóna, (*a.g.e.*, s. 287 ve *Archaeológiai Értesítő*, 97, (1970), s. 259 ve devamı) Szádeczky-Kardoss'un teorisini orta Avar çağına dayandırıyor ve geniş çaplı tarihî bir buluş haline getiriyor. Şimdi bunun ayrıntılarını burada bir kenara bırakarak kullanabildiğimiz kaynak malzemeye dayanarak *Besevliev*'in teorisinin doğrulanamayacağını kaydetmeliyiz. Nitekim Kuber'in Tervel'in amcası olduğunu da ispat etmek mümkün değildir. (Tervel yazıtı adı zikretmiyor ve *i thü nu* 'amcalarım' çoğul ekini kullanıyor, *Miracula Sancti Demetrii* ise, Kuber'in Kobratos'un oğlu ve Tervel'in amcası olabileceği hakkında bilgiye sahip değil, Kobratos'un Pannonia'ya yerleşen oğlunun daha sonra oradan Selânik civarına gitmiş olabileceğini de ispatlamak mümkün değildir. (bkz. Charanis, "Kouever,

r'li Türk diliyle yazılmış olmaları gerekir. Diğer teori ise, "grifon-sarmaşık bezekli" geç Avarları Macar dilli bir halk olarak sayıyor.¹⁹ Bu anlamda ise, Jánoshíd oyma yazılı kitabelerinin eski Macar dilli olmaları gerekir. Oysa gördüğümüz gibi, bu kitabeler z'li Türk diliyle yazılmıştır. O halde zıtlıklarından dolayı bu teorilcri çürütmektedirler, fakat geç Avarlar arasında r'li Türk dilini konuşan Bulgar veya isterse eski Macar gruplarının da yaşadığı ihtimalini ortadan kaldırmıyorlar.²⁰

Jánoshíd iğneliğinin kitabelerinde Orhon-Yenisey oyma yazısının aşağıdaki harfleri ortaya çıkmaktadır:

$$a e^2y^1b^2b \text{ i}c^1d^2d^1\gamma^2g \text{ k}ü^1l^0\eta^0n\check{c} \text{ i}q^2r^2t^0z$$

Bu 18 harf arasından 16'sının tam karşılığı Yenisey kitabelerinin oyma yazılı alfabesinde vardır. *kü* işaretinin aynı bu şeklini Orhon kitabelerinde buluyoruz, Yenisey kitabelerinde sadece yakın bir varyantı bulunuyor. Bir harfin, ²r-nin en yakın uzantısını Uygur el yazmalarında buluyoruz (bak mukayeseli yazı tablosuna).²¹

the Chronology of his Activities and their Ethnic Effects on the Regions around Thessalonica" *Balkan Studies*, 11 (1970), s. 229 ve dev.). Öte yandan Beşeliev'in varsayımını kabul etsek bile, o zaman üzerine inşa edilen teori yığını taşıyamaz: Kuber'in, Avar diyarında kalış süresi ancak on yıldan biraz fazla olmalıdır (yaklaşık 670-682) ve fatih olarak değil, Avar kağanına tâbi olarak gelmiştir, bu da hatırı sayılır bir askerî gücü olmadığını göstermektedir. Bu durum ayrıca, Miracula Sancti Demetrii'nin hikâyesinden de ortaya çıkmaktadır. Arkeolojik araştırmalar bundan müstakil olarak, Onogur-Bulgarlarının Kuban, Don ve Dinyeper bölgesinden sürülen Avar tudunların ve askerî maiyetlerinin 635'den sonra Karpat-Havzası'na geri göçünü, 670 sıralarında ise, Kobratos'un dördüncü (ve belki de beşinci) oğlunun ve askerî maiyetinin Avar kağanlığının batı kısmına ("Pannonia'ya") yerleşmesini ve buradan bazı grupların İtalya'ya doğru yola devam ettiklerini mutlaka hesaba katmalıdır. (Ancak bunların Alzeco Bulgarlarıyla aynı oldukları ve Szombathely havalisinin 860'da rastlanan Uuangeriorum *marcha* adını bunların orada kalan bir başka parçasından almış oldukları da kesin değildir (bak. Olajos, T., "Adalék a (H)ung(a)ri(i) népnév és késői avarkori etnikum történetéhez", *Antik Tanulmányok*, 16, yıl: 1969, s. 87 ve devamı. Bununla Gy. Györffy'nin clestiri notlarını karşılaştır; *A magyarok elődeirol és honfoglalásról*, Budapest 1975, s. 27-28.

¹⁹ Gy. László, "A kettős honfoglalás" röl, *Archaeológiai Értesítő*, 97, yıl: 1970, s. 161 ve devamı. Szádeczky-Kardoss S., *A kettős honfoglalás kérdésehez*, Szeged 1971, s. 3 ve devamı, 12 ve devamı.

²⁰ Gy. Györffy, *a.g.e.*, s. 27.

²¹ Arkadaki yazı tabelası için kullanılan kaynak eserler: A. von Gabain, *a.g.e.*, yazı tabelası (12 sayfa) S. Ye. Malov, *Pamyatniki Drevneturksko*

Jánoshíd ve Yenisey kitabelerinin imlâsında da akraba hatları gözleyebiliriz. Bilindiği gibi, Orhon kitabeleri kelime sonundaki seslileri ihtiyatla işaret etmektedir. Buna karşılık Jánoshíd kitabelerinde iki (belki bir) durumda $^2y e^2d^1$, $kü^3g^1$ (sonucunda $-i$ iyelik işareti belki eksik olabilir), kelime sonundaki seslileri işaret etmemişlerdir, üç durumda ($^{11}d^uqî$, $^{a0}\eta a$, $i\check{e}$) bunları ifade etmek için ayrı harf kullanmışlardır. Yenisey kitabelerinde de kelime sonu seslilerin işaret edilmeyeşine dair sayısız örnek tanıyoruz: Uyük-archan 1. satır $a^{\circ}t^1d = a\check{e}da$, Begre 8. satır $nt = anta$, hatta sonuncu kitabe kelime sonuna yazılan a harfini kelime ayırıcı olarak kullanıyor.²² Talas yazıtlarında da benzer özelliği gözleyebilmekteyiz.²³ Bu imlâ hususiyetleri, Jánoshíd kitabelerinin Yenisey oyma yazısıyla olan münasebetini daha sıkı bir hale getiriyor ve ayrıca “grifon-sarmaşık bezekli” geç Avarların menşesine dair de yol gösteriyor.²⁴

Bu açıklama yazısında yeni bir düşünce dikkate değer görülüyor,²⁵ buna göre : Batı Türk kağanı *Ho-lu*'nun Çinliler tarafından yenilişi

Pis'mennosti, Moskova-Leningrad 1951 ve *Yeniseyskaya Pis'mennost' Turkov* Moskova-Leningrad 1952 ve *Pamyatniki Drevneturkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskova-Leningrad 1959 fotoğraflı tabelaları, Tonyuquç kitabesinin P. Aalto tarafından istifademe sunulan fotoğrafları ve Károly Czeplédy'nin lütfuyla D.O. Vasiliev, *Korpus Turkskih Runičeskikh Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*, Leningrad 1983 yazı tablası (7.1), otografya ve fotoğraflı tabelaları.

²² S. Ye. Malov, *Yeniseyskaya Pis'mennost' Turkov* s. 14, 31, D.D. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 8, 14, 20.

²³ S. Ye. Malov, *Pamyatniki Drevneturkskoy Pis'mennost' Mongolii i Kirgizii*, s. 59, 60, 61, 63.

²⁴ Zira menşelerini Yenisey oyma yazısının yayılış sahasında veya onun yakınında aramamız gerekir.

²⁵ I. Ecsedy, “Western Turkis in Northern China in the Middle of the 7th Century” *Acta Antic Hungaricae*, 28 (yıl 1980), s. 249-258, sözü geçen hadiseler hakkında s. 256-258. I. Ecsedy, ikinci bir Avar dalgasından bahsediyor ve Orta-Asya etnik hareketini VII. yüzyılın 60'lı yıllarına (yani 670'den önceye) koyuyor, fakat Karluk ve Batı Türk kabile grupları Çin hakimiyetinin etki alanından uzaklaşarak yavaş yavaş step kuşağının kuzey kenarında batıya doğru çekildiler ve Karpat-Havzasına kadarki yolları 20 yılı gerektirmiş olmalıdır. Böylece, tarafından gösterilen Orta-Asya etnik hareketini üçüncü, geç Avar “grifon-sarmaşık bezekli” dalgasına bağlamak açıkça doğrudur. Öte yandan bizzat kendisi de bunu düşünmüştür. Bu araştırmanın yazılışından beri I. Ecsedy, şahsi sohbet sırasında, ikinci Avar dalgası altında gerçekten “grifon-sarmaşık bezekli” geç göçedenleri anladığını doğrulamıştır.

ve Çin hâkimiyetinin Batı-Türklerine ve Karluklara yayılması gibi 649-650'de ve 657-658'de Orta-Asya'da ortaya çıkan hadiseler, bu kabilelerin bir kısmının Çin hâkimiyeti önünden Batı'ya, Avrupa'ya kaçması ve VII. yüzyıl sonuna doğru Avarlara katılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu varsayım gerçekten, geç Avar oyma yazısının menşeyini açıklamaya, hatta onun da ötesinde "grifon-sarmaşık bezekli" halkın iki unsurunun daha önceki yerleşme sahalarına ışık tutmaya da yarayacaktır. Eğer, bu geç Avar dalgasının aslında bir "sarmaşık bezekli" ve bir "grifon" grubundan oluştuğu²⁶ ve bunların menşeyini "sarmaşık bezek" veya "grifon" süslemeli kemer dövmelerini bronz dökümün bilindiği yerde aramamız gerektiği şeklinde gencl olarak yerleşen teori doğruysa, "Kama bölgesindeki Avarlar" teorisini önc sürmemiz gerekir,²⁷ o zaman da ilk önce "sarmaşık bezekli" ve "grifon" etnik gruplarının asıl yerleşme sahasını değil, Karluk ve Batı Türk sahasını düşünebiliriz.

Arkeolojik malzemenin gözden geçirilmesi, grifon kuşak döğmelerini sadece İranî sahaların kuzey komşusunda bulurken, sarmaşık bezekli kuşak döğmelerinin step kuşağının kuzey kuşağında yaygın olduğunu göstermiştir.²⁸ Bu anlaşılabilir bir durumdur, çünkü grifon, İran mitolojisinde ve dinî tasavvurlarda önemli bir rol oynamıştır ve İranlılarla sıkı ilişki içinde bulunan Orta-Asya Türk kevimlerine de oradan geçmiştir. Semerkand'da bulunan Batı Türk mezarının grifon tasvirli kordon uç demiri²⁹ özellikle burada da çok önemlidir, bunun grifon şekli zarif Avar pars-grifonunununa çok yakındır. Çu Vadisi'nin mezarları da önemlidir, bu mezarlarda ince altın plakalarla kaplı dökme bronz dövmeler ve kemer tokaları bulmuşlardır, aralarında grifon-tasvirli bir kordon uç demiri de mevcuttur.³⁰ Böylece Batı-Türk ve Karluk kabileleri çevresinde "grifon-sarmaşık bezekli" geç Avar gruplarının maddî kültürünün en önemli unsurları bulunabilmektedir. O halde, "grifon-sarmaşık

²⁶ Gy. László, *Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, s. 179 ve devamı.

²⁷ I. Erdélyi, *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*, s. 104. ve devamı.

²⁸ I. Erdélyi, *a.g.e.*, s. 137 ve devamı, ayrıca 142.

²⁹ I. Erdélyi, *a.g.e.*, s. 73, 142, S.A. Pletneva, *Stepi Yevraznii v Zepohu Srednevekoviya*, Moskova 1981, s. 125, 10. harita, 18. resim.

³⁰ A.N. Bernštam, "Trudi Semirečenskoy Arheologičeskoj Zekspeditsii", *Čusykaya Dolina*, Moskva-Leningrad 1950, MA XIV, s. 125, 49. harita 6. resim.

bezekli” geç Avarların 680 sıralarında Karpat-Havzasında ortaya çıkışına Batı-Türk gruplarının batıya göçü bir açıklama getirebilir. Bu göç, step kuşağının kuzey kuşağında, ormanlık stebin güney sınırı yakınında, Güney-Ural, Belaya, Kuybişev hattı boyunca gerçekleşmiş olmalıdır. Bu Karluk ve Batı-Türk gruplarının bir kısmı Belaya boyunca yerleşmiş olmalıydılar, burada VII. yüzyılın sonuna doğru hiç bir geçmişi olmadan birden bire Karayakupovo kültürü ortaya çıkar, bu kültürün unsurları Karluk ve Batı-Türklerinin Orta-Asya kültürüyle oldukça tam olarak birleşmektedir.³¹ Buluntu malzemelerinde grifon döğmelerin de bulunması ve grifonların şeklinin geç Avar grifonlarınıninkine benzer olduğunun gözlenmesi önemlidir.³² Bu husus, Karayakupova kültürünü taşıyanların daha ziyade Orta-Asya’nın güney kısımlarından göç eden Batı-Türk kavimlerinin grupları olabileceğini göstermektedir.

X

Jánoshíd iğneliğinin kitabeleri tarihi, dil ve yazı tarihi sonuçlarından başka, Avar Hıristiyanlık tarihine de enteresan bir bakış atmamıza izin veriyor. Tarihi ve arkeolojik araştırmalar, Hıristiyanlar ve Avarlar arasındaki ilişkiyi, özellikle Tuna ötesi sahasında, eskiden beri hesaba katmaktadır.³³ Bu Hıristiyanların büyük kısmı saldırıya uğramış ve Pannonia’da yerleşmiş Greklerden oluşmaktaydı, fakat Hıristiyan dini onlarla ilişkiye giren Avarlar arasında da şüphesiz yayılmıştı. *Miracula Sancti Demerrii*’ye göre, Avarlar tarafından saldırıya uğrayan ve Pannonia’da yerleşen Grekler, Bulgarlarla, Avarlarla ve başka kavimlerle evlendiler, bu evliliklerden çocukları oldu ve bu çocukları Roma (Bizans) geleneklerine göre yetiştirdiler ve “böylece gerçek din ve kutsal ve hayat veren vaftiz vasıtasıyla Hıristiyanların nesli kuvvetlendi ve tıpkı Yahudilerin Mısır’da firavunlar zamanında sayılarının arttığı gibi, sayıları arttı.”³⁴ Bu tasvir, Grek-Avar, Grek-Bulgar, Grek-İslav vb. evlenmeleri vasıtasıyla

³¹ S.A. Pletneva, *a.g.e.*, s. 27 ve devamı (Bu bölümü N.A. Mazitov yazdı).

³² S.A. Pletneva, *a.g.e.*, s. 118, 15. harita, 75, 86. resim.

³³ Araştırmayı bir araya getiren I. Bóna, “Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945-1969)”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 23, yıl: 1971, s. 293 ve devamı.

³⁴ A. Tougrad, *De l’histoire profane dans les Actes grecs de bolladistes*, Paris 1874. s. 186.

	1	≈	2	≈	3	≈
a					Σ	Ye Z J
e			ϕ	Ye ϕ		
ʼy	ρ	Ye ρ				
ʼb			J	Ye J		
ʼb					ϕ	Ye ϕ
ʼz			Ψ	Ye Ψ		
ʼd					β	Ye β
ʼd	X	Ye X				
ʼg			ϣ	Ye ϣ		
ʼg	λ	Ye λ			λ	
kü	H	O H				
ʼi			V	Ye V	V	
ʼη	→	Ye →			→	
ʼnč					ξ	Ye ξ
ʼq	◁	Ye ▷	◁		◁	
ʼr					Υ	K Υ
ʼt					η	Ye h
ʼz	z	Ye z				

7. Resim. Jánoshid iğneliği oyma yazılı kitabeleri işaretlerinin mukayeseli tablosu. İşaretlerin açıklanması. 1: Jánoshid iğneliğinin üçüncü yüzüne oyulu bulunan kitabe. 2: Jánoshid iğneliğinin ikinci yüzüne oyulu bulunan kitabe. 3: Jánoshid iğneliğinin dördüncü yüzüne oyulu bulunan kitabe. Y: Yenisey, O: Orhon, K: el yazmaları.

Hıristiyanlığın Avar kağanlığı sahasında artık VII. yüzyılda yaygın olduğuna açıkça tanıklık eder. Orta-Avar devrine dair bile olsa bu veri, belirli bir zaman geçtikten sonra, VII. yüzyıl sonunda Karpat-Havzasına göç eden geç Avar “grifon-sarmaşık bezekli” kabileleri arasında da Hıristiyan ahiret inancının belirli unsurlarının yaygın olması gerektiğini gösteriyor. Jánoshíd işneliğinin son yazıtı bu sürecin enteresan bir ispatıdır.*

Addendum ad p. 81-82 Ęva Garam, Karpat-Havzası'nda Orta-Avar devri yeni kavim topluluğunun ortaya çıkışını, 657-658'de patlak veren hadiselerle açıkladı: Adatok a középavar kor és az avar fejedelmi sirok régészeti és történeti kerdéseihöz. FA 27 (1976) 142: “Çinliler 657'de Türklere hücum ettiler, Batı-Türk kağanlığını parçaladılar ve Türklerin arazisini işgal ettiler. Bugünkü Kırgız ve Kazakistan bölgesinden... Çin hücumu neticesinde bazı kavimlerin, kavim kalıntılarının batıya hõç ettikleri ve Güney-Ukrayna arazisinde Kuber ve kavmine katılarak Karpat-Havzası'na çekildikleri varsayılabilir.”

* Avar ve Doğu-Avrupa Türk oyma yazılı kitabelerini oğlumun ricası üzerine incelemeye başladım. Oğlum, tezinde bir Avar mezarını işliyordu ve böylece kendiliğinden anlaşılacağı üzere dikkati Avarların dili kavmi meselesine çevrildi, ancak bu meseleye bilimsel literatürde tatmin edici bir cevap bulamadı. Ölümünden sonra uzun yıllar bu problemi bir kenara bıraktım ve ancak 1974 yılının 14 Kasımında Berlin'de (Humbolt-Universität, Sektion Asienwissenschaften) profesör György Hazai'nin ricası üzerine malzemesini yeniden ele aldım, “Die Sprache der Awaren. Awarische Runeninschriften in Ungarn” adı altında verdiğim tebliğde, bu çalışma ve “*Antik Tanulmányok*” dergisinin müteakip sayılarında çıkan makale serisinin en önemli sonuçlarını tanıttım.